

ר' יעקב נדל

מוקדש למורי ורבי הרב ישעיה הדרי שליט"א,
שעיקר תורתו ממנו.

שמור וזכור בדיבור אחד

"שמור וזכור בדבור אחד" – במלים אלה פתח ר' שלמה אלקבץ בצפת, לפני כחמש מאות שנה, את פיוטו המפורסם "לכה דודי לקראת כלה". מה מקור האמירה "שמור וזכור בדבור אחד"? מה משמעותה ההלכתית והאגדית? האם יש מחלוקות בדבר? על כך במאמר שלפנינו.

הקביעה "שמור וזכור בדבור אחד השמיענו א-ל המיוחד" צופנת בחובה תירוץ לשאלה קשה. בדיברות הראשונות אומר ה': "זכור את יום השבת לקדשו..." (שמות כ, ז). ואילו בדיברות האחרונות נאמר: "שמור את יום השבת לקדשו..." (דברים ה, יא). כיצד יתכן שמשה, אשר בפתיחתו לדברות שניות מדגיש: "אנכי עמד בין ה' וביניכם בעת ההוא להגיד לכם את דבר ה'... לאמר", משנה ואומר **שמור במקום זכור?**

האבן עזרא בפירושו הארוך לתורה (שמות כ, א) נזקק לעניין, ואומר כך: "אמר אברהם המחבר: משפט אנשי לשון הקודש, פעם יבארו דבורם באר היטב, ופעם יאמרו הצורך במלות קצרות, שיוכל השומע להבין טעמם. ודע, כי המלות הם כגופות, והטעמים הם כנשמות, והגוף לנשמה הוא כמו כלי, על כן משפט כל החכמים בכל לשון, שישמרו הטעמים, ואינם חוששים משנוי המלות, אחר שהם שוות בטעמן... ועתה אפרש לך השאלות הנזכרות. דע, כי עשרת הדברים, כאשר הם כתובים בפרשה הזאת, השם אמרם כולם, כי כתוב וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר. ותחלתם 'אנכי' וסופם 'וכל אשר לרעך'... וככה עשה משה, כי עשרת הדברים הכתובים בפרשה הזאת דברי השם בלי תוספת ומגרעת, והם לבדם הכתובים על לוחות הברית... ועשרת הדברים הכתובים בפ' ואתחנן הם דברי משה. והראיה הגמורה, ששם כתוב פעמים 'כאשר צוך ה' אלהיך'. ודע, כי באחרית מוח הראש הוא הזכירה, והמקום מקום משמרת הצורות. והנה הזכירה כוללת השמירה. וטעם זכור, שיזכור כל יום אי זה יום הוא מהשבוע, וכל זה בעבור שישמור היום השביעי שלא יעשה בו מלאכה. והנה טעם הזכירה היא השמירה. וכאשר אמר השם זכור, הבינו כל השומעים כי טעמו כמו שמור, כאילו בבת אחת נאמרו".

תוכן דברי האב"ע הוא אפוא, כי 'שמורי' הוא פירושו של משה לדבר ה' – 'זכורי' – שנאמר בסיני, והיחס ביניהם הוא: זכור כדי שתשמור. דומה, שלדברי אב"ע אלה מצטרף גם פירושו הראשון של הרמב"ן בדברים (ה, יא): "והתחיל לבאר להם שמור במקום זכור, על דרך הפשט".

דברים דומים מצינו בספר 'יסוד מורא' לראב"ע (השער הראשון ד"ה ויש אחרים), וז"ל שם: "ועתה אומר כלל. דע, כי הנביאים אינם שומרים המלות בעצמם בשנותם הדבר, רק הטעמים שומרים לבדם שהם העיקרים, כדברי אליעזר: הגמיאיני (בראשית כד, יז), השקיני (שם, מה). ויצחק אמר לעשו: 'בעבור תברכך נפשי בטרם אמות' (שם כז, ד), ורבקה אמרה: 'ואברככה לפני ה' לפני מותי' (שם, ז)... וכתיב: 'ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם' (שמות לב, י), ומשה שינה ואמר: 'הרף ממני ואשמידם ואמחה את שמם' (דברים ט, יד), וכהנה רבות. והנה בעשרת הדברים זכור (שמות כ), ושמור (דברים ה), ולא תחמוד (שמות כ), ולא תתאוה (דברים ה), ועד שקר (שמות כ), ועד שוא (דברים ה)... והמשכיל יבין".

ואולם, השינוי מ'זכורי' ל'שמורי' אינו השינוי היחיד בדיברת השבת בין שמות לדברים. בשמות טעם המצווה – "...כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ", ואילו בדברים "...וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, על כן צוך ה' א-להיך לעשות את יום השבת". על כך אומר אב"ע בשמות, כי "...לא הוצרך משה להזכיר בשנית טעם כי ששת ימים עשה ה', כי בתחילה אמר כאשר צוך ה' א-לוהיך, כאילו אומר ככתוב בתורתך בדבור זכור (שמות ה, ח) עד ויקדשהו (שם כ, י). ובעבור שהשם צוה שישבות העבד והאמה, ולא פ"י ה' למה זה, פ"י משה טעמו ואמר, זה שצוה ה' שישבות העבד, בעבור שתזכור שהיית עבד כמוהו במצרים..." וק"ל.

במאמר מוסגר אציין, כי מדברי אב"ע, שמשה פירש במלת 'שמורי' שבדברים את המלה 'זכורי' שבשמות, יש לנו רמז לשאלה הגדולה המרחפת מעל היחס שבין תורה שבעל פה לזו שבכתב. אם משה מבאר את הכתוב 'זכורי', הרי ש'שמורי' הוא ה"בעל פה" שלה. מכאן ניתן לראות, כי משה הוא המוסר את היסוד לתורה שבעל פה. ואמנם כן הדברים מסתברים, שהרי לא כל אחד הבין את דברי ה' למשה האמורים בתורה, ולחלק מהם יש כמה הסברים, ויש צורך בהסבר אחיד, לפחות להלכה, וודאי שמשה והדיינים העומדים סביבו היו הפרשנים המוסמכים לכך. הסברים אלה של משה ובית דינו הם יסוד תורה על פה, ואידך זיל גמור.

כמובן שעוד נותר לשאול, האם יסכים אב"ע לקביעה זו גם בספרים אחרים. כלומר, האם יסכים לומר, שכל מקום אשר בו משה מוסר את דברי ה', יתכן שאין הם כדיוקם אלא הם הסבר למלים אחרות ששמע, או שמא יתד את

תירוצו למשנה תורה בלבד שהוא ספר שכולו דברי משה.

על קושייתו של אבי"ע – כיצד בשמות 'זכור' ובדברים 'שמור' – עונה לכאורה מאמר חז"ל המצוטט בלכה דודי: "שמור וזכור בדבור אחד". מפשט הדברים משמע לכאורה, כי ה' אמר בו זמנית שתי מלים, וכך שמעו ישראל. ולמרות שבדרך כלל תרי קלי לא משתמעי (ר"ה כז, א), היה כאן נס בחושים, בדומה לנס הכתוב במפורש במתן תורה: "וכל העם רואים את הקולות..." (שמות כ, טו). ואולם אין אבי"ע מרוצה מפרשנות זו, כדבריו שם: "וכאשר חיפשנו בדברי חז"ל מה אמרו על ככה, מצאנו שאמרו זכור ושמור בדבור אחד נאמרו. וזה הדבור קשה מכל הקושיות שהוא לנו, כאשר אפשר. וחלילה חלילה שאומר שלא דברו נכונה, כי דעתנו נקלה כנגד דעתם. רק אנשי דורנו יחשבו כי דבריהם כמשמעם, ואיננו כן... ולא יתכן שיאמר זכור ושמור בבת אחת רק במעשה נס. והנה נודה, כי גם כאן יש לשאול, למה לא נכתב בראשונה זכור ושמור, וגם כן בשנית. והנה מה נעשה באותם הפסוקים (השינויים הנוספים בין דברות ראשונות ושניות), אם נאמרו בבת אחת, כמו זכור ושמור, ולמה לא הזכירו זה חז"ל, כי יותר יש לתמוה, איך נאמרו במעשה נס פסוקים רבים בבת אחת ואין טעמם שוה, כמו שתי מלות שטעמם אחד ושוה שתהיינה נאמרות בבת אחת (כלומר זכור ושמור), ואיך יאמר ה', כאשר צוה ה' אלהיך (דב' ה, טז) (שימוש בגוף שלישי בשעה שה' הוא הדובר, על פי העיקרון שהכל נאמר בסיני), ועוד, מתי צוה לפני זה המעמד על כבוד אב, והנה אין כתוב... בראשונה למען ייטב לך, אם כן אמר זה ולא אמר זה, ואיך יאמר לו תנאף בוי"ו, וגם לא תחמד בית רעך (שמות כ, יד), ובשנית ולא תחמד אשת רעך (דברים ה, טז). ועוד, איך יאמר עבדו אמתו ואחר כן שורו וחמורו, ויאמר בבת אחת הפך הדבר. ואין הדעת סובלת כל אלה הדברים. והקשה מכל מה שהזכרתי, כי כל פלא שנעשה על יד משה יש למקצתו דמיון, והמשכיל יבין. והנה זה הדבר הפלא ופלא, שה' דבר זכור ושמור בבת אחת, והיה ראוי להיות זה כתוב ומפורש בתורה יותר מכל האותות והמופתים שנכתבו. ואם אמרנו אין דיבור השם כדיבור כל אדם, הנה איך הבינו ישראל דבור ה', כי האדם אם ישמע זכור ושמור בבת אחת לא יבין לא זה ולא זה, ואפילו מלה אחת כמו זכור, אם לא ישמע הזי"ן לפני הכ"ף והרי"ש לא יבין מה דבר המדבר..."

את ההסבר הפשוט למימרא זו, שנדחה כאמור על ידי אבי"ע, מקבלים תוספות במסכת בבא קמא (נד, ב). המשנה שם אומרת: "אחד שור ואחד כל בהמה – לנפילת הבור, ולהפרשת הר סיני, ולתשלומי כפל, ולהשבת אבידה, לפריקה, לחסימה, לכלאים, ולשבת; וכן חיה ועוף כיוצא בהן..." ובגמ' שם: "וגבי שבת מנלן? דתניא, ר' יוסי אומר משום ר' ישמעאל: בדברות הראשונות נאמר עבדך ואמתך ובהמתך, ובדברות האחרונות נאמר ושורך וחמורך וכל בהמתך, והלא

שור וחמור בכלל כל בהמה היו, ולמה יצאו? לומר לך: מה שור וחמור האמור כאן – חיה ועוף כיוצא בהן, אף כל – חיה ועוף כיוצא בהן. אימא: בהמה דדברות הראשונות – כלל, שורך וחמורך דדברות האחרונות – פרט, כלל ופרט אין בכלל אלא מה שבפרט, שור וחמור אין, מידי אחרינא לא! אמרי: וכל בהמתך דדברות האחרונות – חזר וכלל, כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש בעלי חיים, אף כל בעלי חיים...". על כך אומרים תוספות: "לא חשיב ליה כלל ופרט המרוחקים זה מזה, דאחרונות וראשונות חדא מילתא היא דזכור ושמור בדבור אחד נאמרו". הרי לנו ראייה ברורה כי תוספות סבורים שהכל נאמר למשה בסיני יחד. ועדיין קשיא לנו, מה פירושו של "בדבור אחד"? הכל ביחד – שמור אחרי זכור – או שמא בבת אחת דרך נס?

מקור המימרה "זכור ושמור בדבור אחד נאמרו" – בירושלמי (נדרים פ"ג ה"ב): "שוא ושקר שניהם נאמרו בדיבור אחד, מה שאי אפשר לפה לומר ולא לאוזן לשמוע. זכור ושמור שניהם בדבור אחד נאמרו, מה שאי אפשר לפה לומר ולא לאוזן לשמוע. מחלליה מות יומת (שמות לא, יד) ושני כבשים בני שנה תמימים (במדבר כח, ט) נאמרו בדיבור אחד, מה שאי אפשר לפה לומר ולא לאוזן לשמוע. ערות אשת אחיך לא תגלה (ויקרא יח, טז) יבמה יבא עליה (דברים כה, ה) שניהן נאמרו בדיבור אחד, ולא תסוב נחלה לבני ישראל ממטה למטה אחר וכל בת יורשת נחלה שניהן בדיבור אחד, גדילין תעשה לך (דברים כב, יב) לא תלבש שעטני (שם, יא) שניהן בדיבור אחד נאמרו, וכן הוא אומר אחת דיבר אלהים שתים זו שמענו, וכתיב הלא כה דברי כאש נאם ה'... וכפטיש יפוצץ סלע".

על פי פשוטם של דברים ניתן היה לומר כהבנתם של תוספות הדחווה בידי אב"ע, שמדובר בנס נוסף נסתר. שהרי בוודאי לא נבצר מאת ה' לומר בבת אחת שני דברים שונים. אנו זוכרים שקרה נס אחר לחושים האנושיים בזמן מתן תורה כנאמר: "וכל העם רואים את הקולות" – במקום לתפוס את הקול באוזן, הוא הושג בעין. אם כן לא מן הנמנע מה' ליצור נס נוסף, והוא מצב בו שתי מלים נקלטו בבת אחת.

דומני שמתוך הירושלמי עצמו ניתן להוכיח שלא לכך כוונתו, שהרי הביטוי "בדבור אחד" לא נאמר רק על זכור ושמור אלא על זוגות פסוקים נוספים. כך למשל נאמר שם: "...מחלליה מות יומת ושני כבשים בני שנה תמימים נאמרו בדיבור אחד מה שאי אפשר לפה לומר ולא לאוזן לשמוע...". מצוטטים שני פסוקים שנאמרו בתורה, ואולם בוודאי שאין הטענה כי שניהם נאמרו באותה יחידת זמן, שכן הפסוק הראשון נאמר בתחילת פרשת תצוה (שמות לא, יד), דהיינו שנה לאחר היציאה ממצרים, בזמן הציווי על הקמת המשכן, ואילו הפסוק השני נאמר לאחר חטא המרגלים לפני הכניסה לארץ ישראל, כחלק

מדיני הקרבנות בפרשת פנחס (במדבר כח, ט), וזמנו לאחר שלשים ותשע שנה – סמוך לכניסה לארץ ישראל. כאשר המדרש מתאר שני פסוקים אלה כפסוקים שנאמרו "בדבור אחד", ודאי אין כוונתו לנקודת זמן אחת, אלא רצונו להדגיש ששני הדיבורים שווים אחד לשני – לשניהם תוקף שווה. כיון שהם סותרים אחד את השני, ואין לאחד מהם תוקף יותר מן השני, יש לישיב בין שניהם. אם כן, נעביר את הפרשנות של סתירה עניינית אף לזכור ושמור, ונאמר בדומה שלמרות הסתירה בין שתי מלים אלה, הן שייכות לאותה מערכת משפטית, ולשתיהן תוקף שווה, ולפיכך נקיימן גם יחד.

לכאורה ניתן לדחות את הראיה האחרונה על פי המובא במדרש שמעוני (ילקוט שמעוני תהילים רמז תשלט): "אמר רבי יוחנן משום רבי בנאה: תורה מגילה מגילה נתנה, שנאמר אז אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי (תהילים מ, ח). ר"ש בן לקיש אמר, תורה חתומה ניתנה, שנאמר לקוח את ספר התורה הזה". אם כן, לריש לקיש שאמר שהתורה כולה ניתנה מסיני, ניתן לומר שאמנם פרשת פנחס **נכתבה** לאחר ארבעים שנות נדודים במדבר, ואולם **נאמרה** כבר בסיני, ועל כך אומר המדרש שנאמרו בדיבור אחד, כלומר שניהם נאמרו מסיני. פירוש הדבר, שבמקום שהסיפא של המדרש תוכיח על הרישא שהיא עוסקת בסתירה משפטית, תבוא הרישא ותוכיח על הסיפא סתירה במציאות. אולם גם תירוץ זה יש לדחות, כי גם למאן דאמר תורה כולה מסיני ניתנה, ודאי לא בבת אחת נאמרו כל המלים. זכור ושמור הן מקרה מיוחד בו יש חזרה על אפיזודה היסטורית, ולכן נשאלת השאלה מה באמת נאמר למשה בסיני, אולם ודאי ששאר ההלכות נאמרו למשה – אף בסיני – אחת אחרי רעותה, ולא בבת אחת, ואם כן גם לריש לקיש יש לפרש שדמיון "פה אחד" של זכור ושמור הוא כדמיון מחלליה מות יומת – וביום השבת שני כבשים בני שנה תמימים, היינו כמו שבארנו לעיל – שייכים לאותה מערכת חוקים.

כאמור הראיה מן הסיפא מבוססת על ההנחה שלאורך כל המדרש הסתירה בין זוגות הפסוקים דומה, אולם תוספות (מנחות מג, א) דוחים הנחה זו. אומרת הברייתא שם: "ת"ר: הכל חייבין בציצית, כהנים, לויים וישראלים, גרים, נשים ועבדים; ר"ש פוטר בנשים, מפני שמצוות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצוות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות". אומרים על כך תוספות (ד"ה ור"ש פוטר בנשים): "אף על גב דאמרינן (ברכות כ, ב) גבי קידוש דנשים חייבות, דכל שישנו בשמירה ישנו בזכירה וזכור ושמור בדבור אחד נאמרו, ואמרינן נמי במכילתין ובירושלמי דגדילים ולא תלבש בדיבור אחד נאמרו, לאו מילתא היא, דהתם לא איתמר בדבור אחד אלא לאשמועינן הא, אבל הכא איתמר כי היכי דלא ניסתרו אהדי...". תוספות מקשים על סמך המדרש "בדבור אחד", שכשם שלמד מכך

רבא במס' ברכות לעיל כי נשים חייבות בקידוש היום מתוך הקשת זכור לשמור, כך תתחייבנה בעשה דציצית מתוך הקשתו לאסור כלאיים. ומתמצים התוספות, שאין ההקשים דומים. זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו לצורך ענין זה של חיוב נשים במצוות קידוש השבת. ואילו כלאיים וציצית נאמרו בדיבור אחד לצורך אחר – לצורך ברור הסתירה שביניהם ויישובה על הדרך שהוזכרה לעיל. אם כן מתוספות זה משמע, שלמרות שהמדרש משתמש באותו ביטוי – בדיבור אחד – לגבי כמה זוגות פסוקים, אין משמעות הביטוי זהה לגבי כל זוג פסוקים. לגבי ציצית וכלאים מדובר בסתירה עניינית, ואילו בזכור ושמור – סתירה במציאות, ויישובה דווקא על פי דרך הרמב"ן בתירוץ השני – דרך הנס – מתוך התאמה לשיטתו שהובאה לעיל (ב"ק נד, ב). דברי תוספות אף מוסיפים עומק לדברי המדרש 'זכור ושמור בדבור אחד' וכו', שהרי האסמכתא של המאמר לכך שייתכן שה' אומר אחת ואנו מבינים שתיים – היא הפסוק "אחת דבר א-להים שתיים זו שמעתי". לאחר באורם של התוספות שאין טעם "בדיבור אחד" שווה לכל ארכו של המדרש, ניתן לומר גם: אחת דבר המדרש – השתמש במלה "בדבור אחד" – שתיים זו שמעתי – שתי משמעויות, כמבואר לעיל, ולא רק לגבי דבר ה' בסיני.

וכעין דברי תוספות מצינו בתשובת מהר"ם אלשקר (סימן קב ד"ה שאלה יורנו): "שאלה: יורנו אדוני אבי מורי ורבי, הא דאמור רבנן זכור ושמור בדבור אחד נאמרו, מחלליה מות יומת וביום השבת שני כבשים בדבור אחד נאמרו, מה ענין זה לזה ומה דמיון יש לזכור ושמור עם מחלליה מות יומת וביום השבת וגו', לפי ששמעתי בו דברים ולא נתקרה דעתי בהן, גם רש"י הביאה בפי יתרו. תשובה: דע לך כי כבר נשאלה שאלה זו בישיבה לרב שרירא גאון ולחמודו רבינו האי גאון זכר קדושים ואזירים לברכה, והשיבו ז"ל, **כל אחד מהם יש לו טעם חוץ מטעמו של חבירו**, זכור ושמור טעמא מאי, להודיע כי מה שנכתב על לוחות שניות שמעוהו ישראל ביום מתן תורה בסיני, שלא תאמר נשתנו הדברים. מחלליה מות יומת וביום השבת טעמא מאי, להודיע שבשעה שהותר זה נאסר זה וללמד כי אין זה חלול שבת, ע"כ. וכן יש לומר באחרים שהביא רש"י ז"ל. ולדברי אלו שומעין, כי הן דברי קבלה, וכ"ש שאין כאן מקום לפרש באופן אחר ושלוש כנפש אביך. משה".

האם ניתן לבאר המדרש שגם ברישא יש סתירה עניינית בין זכור לשמור, או שכדברי מהר"ם אלשקר יש כאן סתירה במציאות בלבד, דהיינו בשאלת מה נאמר למשה מסיני?

פירושים שונים ניתנו לשתי מלים אלו במדרשי הלכה ואגדה, וכן בפרשנים על אתר. וכך אומרת המכילתא דרבי ישמעאל (יתרו ד"ה זכור ושמור): "זכור ושמור, זכור מלפניו ושמור מלאחריו, מכאן אמרו מוסיפין מחול על הקודש, משל לזאב שהוא טורד מלפניו ומלאחריו. אלעזר בן חנניה בן חזקיה בן חנניה בן

גרון אומר, זכור את יום השבת לקדשו, תהא זוכרו מאחד בשבת, שאם יתמנה לך מנה יפה תהא מתקנו לשם שבת. רבי יצחק אומר, לא תהא מונה כדרך שאחרים מונין אלא תהא מונה לשם שבת". ודברים דומים במדרש תנאים לדברים (פרק ה' פסוק יב): "ד"א, זכור ושמור, זכור – בפה, שתהא שונה בפיך. שמור – בלב. ד"א, זכור – זכרהו על היין, וכן הוא אומר 'זכרו כיין לבנון' (הושע יד, ח). שמור – שמרהו מלעשות בו מלאכה". מפירושים אלה לא עולה סתירה בין שמור לזכור, אלא דווקא מעין השלמה.

ראיה לכך שבתפיסת חכמים זכור ושמור נאמרו במשמעות שונה, כלומר שמור אינו פירוש לזכור, ושלא כדברי אבי"ע לעיל, עולה מן הגמרא (ברכות כ, ב): "אמר רב אדא בר אבהה: נשים חייבות בקידוש היום דבר תורה. – אמאי? מצות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות! – אמר אביי: מדרבנן. – אמר ליה רבא: והא דבר תורה קאמר! ועוד, כל מצוות עשה נחייבינהו מדרבנן! – אלא אמר רבא: אמר קרא זכור ושמור, כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה, והני נשי, הואיל ואיתנהו בשמירה – איתנהו בזכירה". ומפרש רש"י שם: קידוש היום מצות עשה שהזמן גרמא הוא – זכור את יום השבת לקדשו (שמות כ) – זכרהו על היין. בשמירה – דלא תעשה מלאכה (שם). משמע מכאן שזכירה היא מעין ציון היום בפעולה חיובית – כגון קידוש – שהיא מצוות עשה, ואלו שמור היא מלת ציווי להימנעות – קיום לא תעשה. אם כן ודאי שעל פי גמרא זו, לבאורו של אבי"ע, ששמור הוא באור לזכור, אין מקום כלל.

פרשן אחר לתורה, בן דורם של בעלי התוספות, הלא הוא הרמב"ן, צועד בפרושו בעקבות התפיסה, כי שמור וזכור שני דברים שונים הם, בכתבו בפירושו לתורה (שמות כ, א): "ואמר זכור את יום השבת לקדשו, ובמשנה תורה כתוב שמור את יום השבת לקדשו. ורבותינו אמרו בזה (ר"ה כז, א) זכור ושמור בדבור אחד נאמרו, ולא הקפידו בלשונות אחרים שנתחלפו להם. והכונה להם ז"ל, כי "זכור" מצות עשה, צוה שזכור יום השבת לקדשו ולא נשכחהו, "ושמור" אצלם מצות לא תעשה, שכל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה (עירובין צו, א), יזהיר שנשמור אותו לקדשו שלא נחללהו, ואין ראוי למשה שיחליף דברי ה' ממצות עשה למצות לא תעשה. אבל אם החליף בדבור השני וכל תמונה ואמר כל תמונה, בחסרון וא"ו, והוסיף אותה ב"ועל שלשים", וכן כל כיוצא בזה בשאר הדברות, אין בכך כלום, כי הכל אחד. והטעם הזה לא יסבול אותו אל מי שאינו רגיל בתלמוד". הרמב"ן דוחה אפוא את פרשנות אבי"ע שהובאה לעיל כי משה בדברים מפרש את דבר ה' בשמות, בטענה שזכור ושמור פירושים הפוכים להם (כזכור, הוא מקבל את הפרשנות הזו בפירושו הראשון בדברים ה, יא).

על פי דעת הרמב"ן, הנתמכת כאמור במדרשים ובגמ' ברכות שצוטטו לעיל, ניתן

לתת פרשנות חדשה למאמר המדרש "זכור ושמור בדיבור אחד". אכן יש כאן סתירה – לא סתירה בזמן אלא סתירה עניינית, שהרי אם ה' אומר "זכור את יום השבת לקדשו" בספר שמות, הוא מתכוון לפעולות כמו קידוש, ספירת ימי השבוע אחד בשבת וכד' – כולם מעשים חיוביים. ואולם אם בספר דברים נאמר ששבת קיומה מותנה בשמירה – "שמור את יום השבת לקדשו", ואילו זכור לא מוזכר כלל, הרי שאנו שואלים את עצמנו כיצד מן הראוי לקיים את השבת, בשמירה או בזכירה, בעשה או בלא תעשה? על כך משיב המדרש מעין תשובתו לגבי שבת וקרבתיה: בדיבור אחד – אני אפרש באופן המקיים את שניהם, ולפיכך גם שמור וגם זכור, גם איסור שעטנו כללי וגם התרתו במקרה המיוחד של בגד בעל ארבע כנפות בזמן הטלת הציצית, וכד'.

עד כאן הסברנו את מאמר המדרש. ואולם מה באמת סבור הרמב"ן לגבי הנאמר על ידי ה' בסיני? אומר הרמב"ן בהמשך דבריו (שמות כ, ז): "ואני תמה, אם נאמר זכור ושמור מפי הגבורה, למה לא נכתב בלוחות הראשונות. ויתכן שהיה בלוחות הראשונות ובשניות כתוב זכור, ומשה פירש לישראל כי שמור נאמר עמו. וזו כוונתם באמת". פרוש דבריו הם, כי ה' אמר למשה בשמות: זכור ושמור את יום השבת לקדשו", ואולם בלוחות הכתב הנוסח המקוצר של שמות.

עדיין לשיטת הרמב"ן יש צורך לבאר את שארית השנויים בין דיברות ראשונות לאחרונות. אם נלך על פי שיטתו באופן גורף, ששמור וזכור שניהם נאמרו בסיני, נקבל את הגירסא הבאה לדבר הרביעי: "זכור ושמור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' א-להיך, לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך". גרסא משוערת זו מורחבת על פי התקדים של הרמב"ן בפרשנותו לשמור וזכור, ועד כאן הדברים ניתנים להשערה בקלות יחסית. אולם מה עושים עם הפסוקים של הטעם למצוות השבת? ניתן לכתבם בזה אחר זה אולם אין זו דרך המקרא לתת שני טעמים למצווה אחת. או כלך לך לדרך זו: נעשה סינטזה בין פירוש הרמב"ן שהזכור לעיל, לדברי אב"ע שעניין יציאת מצרים הוא הסבר לעובדה שגם לעבדים ניתנה מנוחה ונגרוס כך: "זכור ושמור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' א-להיך, כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בס וינח ביום השביעי, על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו, לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך וגרך אשר בשעריך, למען ינוח עבדך ואמתך כמוך וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על כן צוה ה' אלהיך לעשות את יום השבת".

עתה, משאמר הרמב"ן כי זכור ושמור לדבר שונה מכוונים, ואין האחד פירוש של השני, הוא מוסיף ואומר על ההבטים השונים של השבת: "...ואמת הוא ג"כ כי מידת זכור רמזו במצות עשה, והוא היוצא ממידת האהבה והוא למידת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם אליו, ומידת שמור במצות לא תעשה, והוא למידת הדין ויוצא ממידת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו, ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאהבה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובממונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכך אמרו דאתי עשה ודחי לא תעשה..."

אם כן זכור ושמור מבטאים שתי גישות שונות בקיום מצוות שבת ומבען לכל התורה כולה. זכור שהיא מלת הציווי למצוות העשה, מקורה באהבה שבין ה' לברואיו, וכמו שמצינו בקין והבל, וכן בנוח, שבבואם לעבוד את ה' ולעשות לפניו נחת רוח – הם יוזמים פעילות, במקרה ההוא הקרבת קרבנות, ואילו מלת שמור היא מלת הקוד ללא תעשה – שהוא הביטוי ליראת ה', שהרי הסיבה הראשונה לקיום לא תעשה הוא פחד ויראה. אמנם בזמן מתן תורה שקיבלו ישראל מתוך יראה כאמרם: "ואל ידבר עמנו א-להים פן נמות", וכאמרם ז"ל "כפה עליהם הר כגיגית" – שם הדגיש משה את ההבט של אהבה. ובדברים, לאחר ארבעים שנות נדודים, לאחר שפג טעם היראה של סיני, הוסיף להם טעם אחר של שבת והוא טעם היראה. כיוצא בדבר מצינו בכיבוד הורים, שהקדים אב לאם והפך הסדר באיש אמו ואביו תיראו, וכדברי רש"י שם.

ואולם לרמב"ן (דברים ה, יא) עומק נוסף בבאור היחס בין זכור ושמור. על פי הדרש שזכור ושמור בדיבור אחד נאמרו, ולפי דרכו לעיל ששניהם מבטאים פנים אחרים של עבודת השבת בפרט ועבודת ה' בכלל, הוא מבאר שם שהמלים האלה, זכור ושמור, מיועדות לאזניים שונות: "ועל דעת רבותינו, כי שמור נאמר עמו. וכן על דרך האמת בדבור אחד נאמרו, כי היה הקול בזכור ושמור, כי התורה ברית עולם ערוכה בכל ושמורה, והוא השומע זכור והם שמור..." אם כן על פי באורו זה של הרמב"ן, למשה יאתה מלת זכור, אשר היא המצוטטת בשמות, והיא מבטאת עבודת ה' באהבה, ואלו לישראל מלת שמור, התואמת את דרגתם בעבודת ה' מיראה.

על סמך הגישה הזאת המציגה לשבת שני פנים שונים – של אהבה ושל יראה – מביא הרמב"ן פירוש מעניין לפסוק "אך את שבתותי תשמרו..." (שמות לא, יג), וז"ל: "וטעם שבתותי, בעבור כי שבתות השנה רבים... ועל דרך האמת, צוה בכאן בזכור ושמור כאשר רמזתי בסודם (לעיל כ, ח), וזה טעם שבתותי". כלומר, שני פנים יש למצוות השבת, וזהו הרמז במלת שבתותי.

פירוש הרמב"ן לעניינה של השבת מעניק עומק נוסף למדרש (תהילים צב ד"ה

מזמור שיר ליום השבת): "אמר ר' יצחק: ראו כי ה' נתן לכם השבת (שמות טז, כט), מהו ראו, אמר ר' יוסי מרגניתא דיהיבת לכוון, כל עיסקא דשבת כפול, לחם משנה שני העומר לאחד (שם, כב), קרבנה כפול, שנאמר וביום השבת שני כבשים (במדבר כח, ט), עונשה כפול, שנאמר מחלליה מות יומת (שמות לא, יד), שכרה כפול, שנאמר וקראת לשבת עונג ולקדוש ה' מכובד (ישעיה נח יג), אזהרותיה כפולות, זכור ושמור, מזמור כפול, מזמור שיר ליום השבת". בפשטות המדרש רוצה להסביר מדוע נאמר בפתחת הפרק גם מזמור וגם שיר. לדעתו משתלב עניין זה בכל עניינה של השבת שהוא כפול. על פי פשטם של דברים, הכפל בא להדגיש כי השבת היא חשובה מאוד, כמו אבן חן יקרה, ולכן כל הקשור בה כפול. על פי דברי הרמב"ן מתברר שאין זה פעמים אותו דבר אלא שני פנים לשבת, צד שמור וצד זכור, צד הלאווין וצד העשין, צד האהבה וצד היראה, ומכאן חשיבותה ואיכותה.

בנסיון לסגור את המעגל, יש מקום לשאול על ר' שלמה אלקבץ, בעל המזמור "לכה דודי": ראשית, מדוע החליף זכור בשמור, שהרי לפי הסדר המופיע במקרא היה צריך לומר זכור ושמור וכי' כלשון המדרש. תרוץ פשוט לעניין הוא, שכיוון שהוזקק לאות שייך (כדי לציין את שמו – שלמה – בראשי הבתים), לכן הקדים שמור לזכור. אבל על פי הדברים שהקדמנו בשם הרמב"ן, כי זכור ושמור לשונות סותרות הן, אחת לעבודה מיראה ואחת מאהבה, ניתן לומר כי לא זו אף זו קתני. שמור המדרגה היותר נמוכה של העובדים מיראה, ואף זכור שהיא עבודה מאהבה – אלה שתי המדרגות בהן ניתן לקיים את מצוות השבת, והן סודרו בסדר עולה, וכדברי הרב עובדיה יוסף: "על כל פנים הכל מודים שקדושתו של יום עולה על קדושת הלילה, וזהו הטעם שביום אומרים וינוחו בו לשון זכר, המשפיע אור עליון לשומרי שביעי, ועמו שכתב הגאון רבי חיים בן עטר בספר אור החיים (ויקרא יט, ג), שאין קדושת הלילה שוה לקדושת היום, שבלילה בחינת אור המתייחסת אליו כלה, בבחינת שמור, והיום הוא בחינת אור עליון המתייחסת אליו בחינת חתן המשפיע באור הלילה, ולזה יתייחס אליו זכור".

פתחתי בקטע של "לכה דודי" המתייחס לנושא המאמר, ואסיים בקטע נוסף מתוך פיוט זה שנכתב בתקופת פריחתה של צפת, בזמן שתלו בו הרבה תקוות משיחיות (לאחר גלות ספרד ותקופת דונה גרציה), שהוא משמעותי שבעתיים בימים אלה:

והיו למשיסה שוסייד / ורחקו כל מבלעיד
שיש עליך א-לוהיך / כמשוש חתן על כלה